

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan



JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam. Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt

Bert van der Lingen

In 2010 is in Amsterdam een ovale pijp met een naam en drie afbeeldingen in inkt gevonden. De pijp is afkomstig uit grond die buiten de grachtengordel is gestort als ophoging tijdens bouwwerkzaamheden. Niet eerder is een pijp met naam en meerdere tekeningen aangetroffen en we mogen dan ook spreken van een bijzondere vondst.

De pijp

De ovale pijp met een ketelhoogte van 49 mm dateert uit de tweede helft van de achttiende eeuw en is van de beste 'porcelejne' kwaliteit. Op de onderkant van de hiel is het merk both gestempeld. (Afb. 2) Op de hiel links is het wapen van Gouda als bijmerk aangebracht en rechts twee stippen onder elkaar als vormmerk. De pijp kwam uit een Goudse werkplaats. In de tweede helft van de achttiende eeuw hadden een drietal pijpenmakers dit merk in eigendom.¹ Het merk garandeerde een hoge omzet. De pijpen werden aan tabaks- en pijpenwinkeliers verhandeld en kwamen vervolgens bij de consument. Dit exemplaar was gezien de naam op de ketel bij een zekere Bakker terechtgekomen. Mogelijk heeft die de figuurtjes op de tabaksketel van de pijp getekend. Gezien de zwarte aanslag in de tabaksketel is de pijp zwaar gerookt. Ook langs de ketelrand is een zwarte roetaanslag zichtbaar. De wat bredere zwarte vlek aan de steelzijde is veroorzaakt door het telkens op dezelfde wijze aansteken van de pijp. Op de linkerkant van de ketel, direct onder de naam Bakker, is een concentratie kleine putjes zichtbaar, die zijn ontstaan door het consequent op dezelfde wijze uitkloppen van de pijp om as en resten tabak te verwijderen.

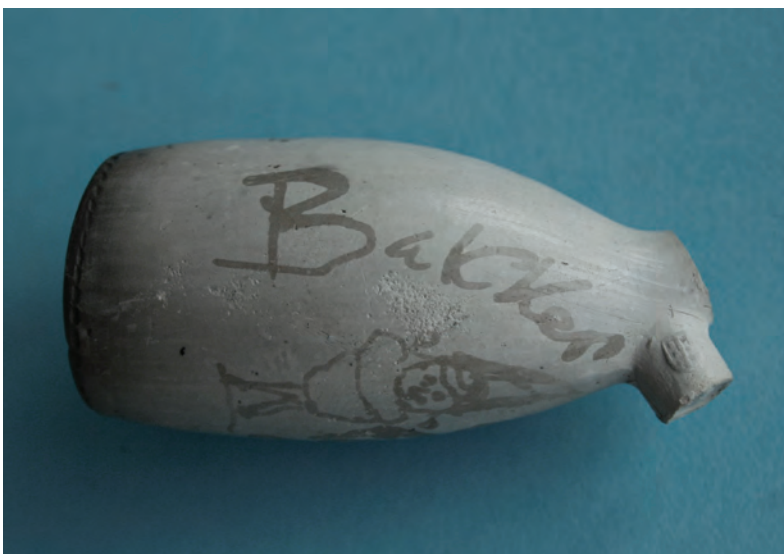
De afbeeldingen

Aan de achterzijde van de pijp is naast de naam Bakker een klein kegelvormig figuurtje zonder armen en met dunne benen getekend. Het is een bijzonder figuurtje waarvan de voorstelling moeilijk tot iets zinnigs is te herleiden. De haren lijken in twee staarten recht overeind te staan en in de oren hangen oorbellen. Het zou bijvoorbeeld ook een nar kunnen voorstellen en misschien zijn het geen haren en oorbellen maar is het een narrenmuts.

De pijprokers staan op de achter- en steelzijde van de pijp. Ze dragen het bekende driedelig kostuum bestaande uit een kniebroek, vest en jas die aansluit in de taille. Deze kleding werd over een langere periode in de zeventiende en achttiende eeuw gedragen. De rokers zijn in twee verschillende houdingen getekend en geven een voor- en zijaanzicht. De pijproker aan de steelzijde van de pijp is met dikkere lijnen getekend dan die aan de achterzijde. De onderzijde van het lichaam is redelijk goed getekend maar de lijnen die het hoofd en de armen weergeven zijn niet goed geproportioneerd. Het hoofd is niet meer dan een ovaal met twee stippen. De steel van de lange pijp is niet als rechte lijn getrokken. De roker op de achterzijde is van de zijkant getekend. Hij staat licht naar voren gebogen. De tekenaar heeft hier fijnere lijntjes getrokken waardoor een gedetailleerder en fraaiere resultaat ontstond. De steel van de pijp die hij rookt is recht, op de jas is een zak getekend en de roker draagt een driesteek.

De techniek

De afbeeldingen zijn met pen in lichtbruine inkt op de pijp getekend. De naam Bakker is op de linkerkant van de ketel geschreven tussen ketelopening en hiel. Tenzij de schrijver linkshandig was werd de pijp tijdens het schrijven plat neergelegd of aan de bovenzijde van de steel vastgehouden om stabiel te kunnen schrijven. De tekeningen staan ondersteboven waardoor er tijdens het roken niet naar gekeken kon worden. Het aanbrengen van afbeeldingen was op deze



Afb. 1. Ovaal model, hielmerk both. H. 49 mm. Gouda 1750-1800.



Afb. 2. Het gestempelde hielmerk both, Gouda 1750-1800.

wijze moeilijker omdat de pijp met de steel omhoog gehouden moest worden om te kunnen tekenen. Mogelijk was de pijp al gebroken toen de tekeningen werden aangebracht waardoor deze makkelijker was te hanteren. Ook het kleine formaat van de tekeningen lijkt hier op te wijzen. Die hebben een hoogte van slechts 21 mm (kegelvormig figuur), 32 en 31 mm (roker achter- en steelzijde). De tekening op de achterzijde doet vermoeden dat de vervaardiger een zeker talent of onderricht heeft gehad.

Kleipijpen met tekeningen zijn zeldzaam. Pijpen waarop namen en initialen zijn geschreven komen vaker voor.² Slechts bij uitzondering is meer bekend over de persoon achter de naam.³ Bij opgravingen op de VOC-factorij in Japan zijn twee Goudse pijpen gevonden met tekeningen in potlood. Op een trechtermodel uit de jaren 1690-1720 is aan de steelzijde van de tabaksketel een zeilschip getekend en op een ovaal model uit de tweede helft van de achttiende eeuw een staande pijproker.⁴ Beide tekeningen uit Japan zijn slecht bewaard gebleven. De afbeeldingen zullen door VOC-personeel aan boord van schepen of op de factorij zijn gemaakt. Een in Utrecht gevonden pijp uit het eerste kwart van de negentiende eeuw heeft in potlood een staande pijprokende man met een sabel.⁵

De afbeeldingen op de pijp van Bakker konden alleen optimaal bewonderd worden als de pijp rechtop met de steel

naar boven stond. Tijdens het roken was alleen de naam gedeeltelijk zichtbaar voor de gebruiker van de pijp. Het is onduidelijk waarom de tekeningen werden aangebracht. In vergelijking met een vel tekenpapier zal de kleine en lastig te hanteren gebolde pijp een uitdaging zijn geweest voor deze kunstenaar.

De pijp bevindt zich in een Privé collectie. Foto's Bert van der Lingen



Afb. 3 a,b, c. Kegelvormig figuurtje en twee pijprokers.



Afb. 3 b.

Noten:

- 1 Zowel Gerrit Verschut (1722-1772), Pieter Pietersz Lens (1772-1781) als Christiaan Smit (1781-1829) komen in aanmerking (Duco 2003, p. 131, nr. 112).
- 2 Zie onder andere Duuren, 1995, p. 438-444, Oostveen 2005,
- 3 Gawronski, 2010, p. 91-93 en Van der Lingen, 2004, p. 33.
- 4 Gawronski, 2010, p. 91-93 en Van der Lingen, 2011, p. 9-12.
- 5 Van der Lingen, 2008, p. 73.
- 6 Smiesing, 1991, p. 368.

Literatuur:

- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Duuren, L. van, 1992. 'Beschreven pijpekoppen', *PKN* 15 (58), p. 428-444.
- Gawronski, J. (m.m.v. J. van Oostveen), 2010. 'E.G. Estoppey, pijproker aan het Rokin', in 'Een snelle, een miniatuurmolen, een tsuba, een pijpenkop en een melkflesdop'. Amsterdam. *Monumenten & Archeologie Jaarboek* 9, p. 91-93.
- Lingen, B. van der, 2004. 'Het gebruik van tabak in een Nieuwkoopse herberg. Deel II', *Rondom Nieuwcoop*, 14 (2), p.27-36.
- Lingen, B. van der, 2011. 'De tabakspijp van Jan Outshoorn', *Rondom Nieuwcoop*, 21 (2), p.9-12.
- Lingen, B. van der, 2008. 'Clay tobacco pipes from the 2001-2002 excavations of warehouse No. 3, the chief secretary's quarters, the kapitan beya and additional pipes from the 1999 Tomonaga Hospital excavations in Dejima, Nagasaki, Japan', The Dejima trading post: A nationally designated historical site: Report from the excavation of the site of the chief factor's residence and the buildings on the western side of Dejima. Vol. 2. *Nagasaki City Board of Education*, Nagasaki, p. 55-94. (Japanse tekst)
- Oostveen, J. van, 2005. Het Eiland. Tabakspijpen. *Archeologische Rapporten Zwolle* 26. Zwolle.
- Smiesing, P., 1991. 'Opgegraven tabakspijpen uit de Oost-kelder van het Duitse Huis', *PKN* 14 (55), p. 366-370.



Afb. 3 c.

Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt / A clay pipe with miniature drawings in ink

Bert van der Lingen

In Amsterdam an oval clay pipe bowl from the second half of the eighteenth century with a name and three drawings in light brown ink was found. Pipes with drawings are rare finds. Just names or initials on pipe bowls are more common.

On the left side of the bowl the name Bakker is written and next to it a small cone-shaped figure without arms and thin legs is drawn. At the front and rear of the bowl two pipe smokers are depicted. They are wearing suits consisting of shorts, vest and jacket fitted at the waist. The drawings have a height of 21, 31 and 32 mm. The pipe was made in a Gouda factory and is of the best available quality. The heel is marked with a flounder ('bot' in Dutch) which proved very popular, sold well and was profitable.

